

# พิจิตรในอดีต

พิจิตรเป็นจังหวัดหนึ่งของประเทศไทย และถือว่าเป็นจังหวัดทางภาคเหนือตอนใต้ คืออยู่เหนือจังหวัดนครสวรรค์และใต้จังหวัดพิษณุโลก การเดินทางจากกรุงเทพมหานครไปยังจังหวัดพิจิตรที่สะดวกที่สุดคือทางรถไฟ ระยะทางจากกรุงเทพมหานครถึงจังหวัดพิจิตรนั้น ๓๔๗ กิโลเมตร ถ้าไปทางรถยนต์ ก็ไปได้ ๒ ทาง คือไปทางสระบุรี ผ่านลำน้ำราชนาวี วิเชียรบุรี วังชมพู เขาทราย สากเหล็ก ถึงพิจิตรได้ซึ่งมีถนนราดยางตลอดถึงพิจิตร ส่วนอีกทางหนึ่ง ไปทางอยุธยา อ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาท นครสวรรค์ กำแพงเพชร พราณกระต่ายถึงพิจิตรได้เช่นกัน แต่ถนนจากพราณกระต่ายถึงพิจิตรยังไม่ได้ราดยางจึงไม่ค่อยดีนักสำหรับทางนั้น พิจิตรตั้งอยู่ริมแม่น้ำน่าน ถ้าไปจากกรุงเทพมหานครก็ไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยา แยกเข้าแม่น้ำน่านที่ปากน้ำโพ จังหวัดนครสวรรค์ก็จะถึงพิจิตรเช่นกัน แต่การเดินทางทางน้ำไม่ค่อยนิยมกัน นอกจากบรรทุกสินค้าที่ไปทางรถไฟหรือรถยนต์ไม่สะดวกเท่านั้น

พิจิตรเป็นจังหวัดที่มีเรื่องราวในอดีตซึ่งยังหาข้อยุติไม่ได้แน่นอนนัก เชื่อกันว่าพิจิตรเคยเป็นเมืองชัยบวรมาก่อน ซึ่งเมืองชัยบวรนี้ปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอโพทะเล จังหวัดพิจิตร ต่อมาได้ย้ายมาตั้งที่เมืองพิจิตรเก่า ซึ่งปัจจุบันอยู่ในท้องที่ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมืองพิจิตร ยิ่งไปกว่านั้นยังเชื่อกันว่า เมืองพิจิตรนี้มีชื่อว่าเมืองสระหลวงมาก่อนก็มี และมีชื่อว่าเมืองโสมบุรีมาก่อนก็มี ส่วนเมืองชัยบวรก็ยังเชื่อกันว่า มีชื่อว่าเมืองปากยม อีกชื่อหนึ่งอีกด้วย นอกจากนั้นในท้องที่จังหวัดพิจิตร ยังมีเมืองเก่าในท้องที่อำเภอตะพานหินอีกสองเมืองด้วยกัน เชื่อกันว่า เป็นเมืองบ่างอยู่ในท้องที่ตำบลทุ่งโพธิ์เมืองหนึ่ง และอีกเมืองหนึ่งไม่ทราบชื่ออยู่ในท้องที่ตำบลทับคล้อ สำหรับชื่อเมืองทั้งสองนี้มีผู้สันนิษฐานว่า มีชื่อว่า เมืองนครพิงคา และเมืองแสงเชรา ความเชื่อและข้อสันนิษฐานต่าง ๆ เหล่านี้ผู้เขียนได้ค้นคว้ามาจากแหล่งต่าง ๆ เช่น ในพงศาวดาร ศิลาจารึก บทนิพนธ์ และข้อเขียนของท่านผู้รู้ต่าง ๆ มากมายด้วยกัน ผู้เขียนจะได้กล่าวตามลำดับไป

## เรื่องราวของพิจิตรในพงศาวดารเหนือ

ในพงศาวดารเหนือได้กล่าวถึงเมืองพิจิตรไว้ ๒ เรื่องด้วยกัน คือเรื่องพระยาแกรก กล่าวถึงการสร้างเมืองที่บ้านโกณฑัญญคาม เข้าใจว่าเป็นเมืองชัยบรรในท้องที่อำเภอโพทะเล และอีกเรื่องหนึ่งคือเรื่องสร้างเมืองพิษณุโลก กล่าวถึงการสร้างเมืองโคมบุรี เข้าใจกันว่าเป็นเมืองพิจิตรเก่า ที่อำเภอเมืองพิจิตรนั่นเอง

สำหรับในเรื่อง พระยาแกรก นั้น ได้กล่าวถึงว่า พระยาแกรกได้ยกทัพเข้าตีเมืองละโว้ได้ พระยาโคตมเทวราช ซึ่งเป็นเจ้าเมืองละโว้ ได้พำนักพลอพยพขึ้นมาทางเหนือ จนถึงบ้านโกณฑัญญคาม และได้สร้างเมืองขึ้นที่บ้านโกณฑัญญคามนี้ ต่อมาพระราชบุตรของพระยาโคตมเทวราชได้ไปสร้างเมืองพิจิตรขึ้นอีก สำหรับข้อความในพงศาวดารเหนือ เกี่ยวกับเรื่องนี้ ผู้เขียนได้คัดลอกข้อความในพงศาวดารเหนือมาลงไว้ด้วยดังนี้

“และพระยาโคตมเทวราช เสด็จมาถึง บ้านโกณฑัญญคาม พราหมณ์ชื่อโกณฑัญญคามเป็นใหญ่กว่าพราหมณ์ทั้งหลายได้ ๕๐๐ ครั้นเห็นพระยาแต่ไกล โกณฑัญญพราหมณ์ทั้งหลายก็ไปต้อนรับพระมหากษัตริย์ ๆ จึงมีพระบรมราชโองการตรัสถามว่า คุณาซีพ่อพราหมณ์ทั้งหลาย บ้านท่านชื่อใด ซีพ่อพราหมณ์ทูลว่า บ้านชื่อโกณฑัญญคาม แต่กูเข้าเป็นซีพ่อพราหมณ์ได้ ๕๐๐ คน จึงมีพระราชโองการว่า เราจะสร้างเมืองในสถานที่นี้ ท่านทั้งหลายจะยินดีหรือไม่ พราหมณ์ทั้งหลายก็ยินดีด้วยกันทั้งสิ้น . . . พระยาได้ฟังดังนั้น ยินดีให้เสนาอำมาตย์ตั้งพลับพลาทอง แล้วให้ซีพ่อพราหมณ์ผู้เฒ่าผู้แก่กับเศรษฐีประชุมพร้อมกัน จึงให้ซีพ่อพราหมณ์ตั้งพิธีกินบวชสิ้น และรำเชนงเจ็ดวันแล้วสระเกล้าขึ้นโล่อัมพวาย ถวายแก่พระอิสวร พระนารายณ์ แล้วไปเสียบที่จะตั้งพระราชวัง . . .”

จากข้อความในพงศาวดารเหนือตอนนี้ ก็จะพบว่าพระยาโคตมเทวราชได้สร้างเมืองที่บ้านโกณฑัญญคาม ซึ่งในหนังสือทะเบียนโบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักรของกรมศิลปากรได้กล่าวว่า บ้านโกณฑัญญคามก็คือเมืองที่เรียกกันว่า “นครชัยบรร” และคุณพละวัฒน์ก็ได้เขียนไว้ในหนังสือเมืองพิจิตรว่าเป็นเมืองชัยบรร ปัจจุบันอยู่ในท้องที่ตำบลบ้านน้อยกับตำบลบางคลานอำเภอโพทะเล ยังสังเกตเห็นคูเมืองและกำแพงเมืองด้วย สำหรับคูเมืองซึ่งมีขนาดใหญ่และลึกด้วยนั้น มักจะเรียกกันว่า บึงชัยบรร และยังมีเรียกในชื่ออื่นว่า บึงไชยบรร ก็มี ส่วนนครชัยบรรหรือเมืองชัยบรรนั้นยังเรียกกันว่า เมืองชัยบรร อีกด้วย ชาวบ้านแถบนั้น

ก็ยังเชื่อกันว่า ชื่อเดิมของเมืองชัยบวรเรียกกันว่าบ้านโกณฑัญญคามมาก่อน จึงเป็นเรื่องที่น่าเชื่อได้พอสมควรว่า เมืองชัยบวรคือเมืองที่พระยาโคตมเทวราชสร้างขึ้นที่บ้านโกณฑัญญคามตามพงศาวดารเหนือ

ส่วนการสร้างเมืองพิจิตร ที่เมืองพิจิตรเก่าตำบลเมืองเก่า อำเภอเมืองพิจิตรนั้น ในพงศาวดารเหนือ ได้กล่าวไว้ในเรื่องพระยาเกรก ตอนต่อไปว่า

“... และพระยาโคตมเทวราช มีพระราชบุตรองค์หนึ่ง ชื่อเจ้ากาญจนกุมาร เป็นพระยาแทนพระบิดา นานมาจึงชื่อเจ้าไวยักษา ครั้นใหญ่มาชื่อเจ้าโคตรตะบอง ไปสร้างเมืองพิจิตร จึงมีชื่อพระยาโคตรตะบอง เจ้าไวยักษาไปสร้างเมืองพิไชย จึงได้ชื่อพระยามือเหล็ก...”

จากข้อความตอนนั้นก็เชื่อกันว่าพระราชบุตรของพระยาโคตมเทวราช ชื่อเจ้ากาญจนกุมาร ได้สร้างเมืองพิจิตรขึ้นใหม่ และเจ้ากาญจนกุมารนั้นมีชื่อหลังสร้างเมืองพิจิตรว่าพระยาโคตรตะบอง สำหรับเมืองพิจิตรเก่าในปัจจุบัน ยังสังเกตเห็นกำแพงเมืองและคูเมืองเหลืออยู่บ้างพอควร มีวัดร้างอยู่หลายวัดด้วย

ส่วนในพงศาวดารเหนือ เรื่อง สร้างเมืองพิษณุโลก ได้กล่าวถึงการสร้าง เมืองโอมบุรี ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเมืองพิจิตรเก่า อันเป็นเมืองที่พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกสร้างขึ้นพร้อมกับเมืองพิษณุโลก ข้อความในพงศาวดารเหนือนี้ ขอคัดลอกมาลงไว้ตอนหนึ่งดังต่อไปนี้

“พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกยินดีนักหนา จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งแก่เสนาอำมาตย์ให้ชุมนุมท้าวพระยาทั้งหลาย พระองค์จึงให้เจ้าทั้งสองไปก่อนเป็นทัพหน้า ท้าวพระยาทั้งหลายเป็นปีกซ้ายขวา เจ้าไกรสรราช เจ้าชาติสาคร พระราชโอรสทั้งสองเป็นกองวังหลัง ตามเสด็จพระราชบิดาพระราชมารดาออกจากพระนคร ณ วันอาทิตย์เดือนอ้ายแรมหกค่ำเพลาเช้า ไปได้สองเดือนจึงถึง พระองค์ได้ตั้งทัพพลับพลาทองริมน้ำ ไกลเมืองประมาณ ๑๐๐ เส้น สมเด็จพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก จึงให้ท้าวพระยาทั้งหลายและเจ้าไกรสรราช เจ้าชาติสาคร ตามเสด็จเข้าไปในเมือง แล้วจึงให้ชื่อเมือง จึงมีพระราชโองการตรัสถามชะพ้อพราหมณ์ว่า เราจะให้ชื่อเมืองอันใดดี พราหมณาจารย์จึงกราบทูลตอบพระราชโองการว่า เจ้าม้าถึงวันนั้น ยามพิศณุ พระองค์ได้ชื่อตามคำพราหมณ์ว่า เมืองพิษณุโลก ถ้าจะว่าตามพระพุทธรูปเจ้ามา บิณฑบาตก็ชื่อว่า โอมบุรี ตะวันออก ตะวันตกชื่อจันทบูร พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก จึงมี

พระราชโองการตรัสสั่งท้าวพระยาทั้งหลายว่า เราชนกันสร้างพระธาตุและพระวิหารใหญ่ ๕  
พระวิหารทั้งสี่ทิศ ครั้นสร้างของพระยาแล้ว ต่างคนต่างก็สร้างคนละองค์”

เรื่องราวของเมืองโอฆบุรีเป็นเมืองพิจิตรเก่าใช่หรือไม่นี้ ผู้เขียนขอคัดลอกข้อความจากหนังสือสามสมเด็จ ตอนที่สมเด็จ ๖ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้กราบทูลถามสมเด็จ ๖ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ข้อความดังกล่าวนี้มีดังนี้

“... โอฆบุรี คือเมืองพิจิตรเก่าหรือไม่ใช่ คำว่า ‘โอฆ’ เข้าใจว่า หมายถึง สิบไฟ ‘เมืองพิจิตร’ เข้าใจว่าเป็นชื่อเมืองใหม่ ซึ่งย้ายมาตั้งอยู่ที่คลองเรียงตึกหรือไม่ ถ้าถูกต้องอย่างนั้น เมืองพิจิตรเก่าก็ควรยื่นเรียกชื่อว่า ‘โอฆบุรี’ ไม่ควรจะเรียกเมืองพิจิตรเก่า”

เมื่อสมเด็จ ๖ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทูลถามเช่นนั้น สมเด็จ ๖ กรมพระยาคำรงราชานุภาพได้ทูลตอบถึงข้อความที่น่าสนใจยิ่งดังต่อไปนี้

“... เมืองโอฆบุรีคือเมืองพิจิตร เป็นเมืองโบราณมีบ่อนปรการอยู่ริมแม่น้ำน่านเก่า ซึ่งต้นเงินเสียแล้ว ชื่อเดิมเรียกว่า ‘เมืองสระหลวง’ คงเป็นเพราะเป็นเมืองมีบึงบางมาก ทั้งในศิลาจารึกสุโขทัยและกฎหมายชั้นเก่าของกรุงศรีอยุธยา ก็เรียกว่าเมืองสระหลวง ปรึบเป็นคู่กับ ‘เมืองสองแคว’ คือเมืองพิษณุโลกซึ่งเดิมมีแม่น้ำน้อยอยู่ทางตะวันออก และมีแม่น้ำน่านอยู่ทางตะวันตก แต่แม่น้ำน้อยต้นเงินเสียนานแล้ว

“ชื่อที่เรียกว่า ‘โอฆบุรี’ ความตรงกับชื่อเมืองสระหลวง เป็นแต่เปลี่ยนเป็นภาษามอญ เหมือนกับ ‘ทวิสาขนคร’ ตรงกับเมืองสองแคว หม่อมฉันสงสัยว่าจะเกิดแต่พระแต่งเรื่องพงศาวดารไทยเป็นภาษามอญ ตามอย่างหนังสือมหาวงศ์พงศาวดารลังกา เช่นเรื่องชินกาลมาลินี เป็นต้น แปลงชื่อเมืองสระหลวงเป็น โอฆะบุรี ในภาษามอญ และแปลงชื่อเมืองสองแควไว้ชื่อว่า เมืองทวิสาขนครในหนังสือแต่ง

“การที่เปลี่ยนชื่อเมืองสองแคว เป็นเมืองพิษณุโลกเปลี่ยนชื่อเมืองสระหลวงเป็นเมืองพิจิตรเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก แต่ว่าพอเปลี่ยนแล้วชื่อเมืองสองแควกับเมืองสระหลวงก็เลยสูญ ผู้รู้ชั้นหลังจึงเอาชื่อเมืองโอฆะบุรีกับเมืองทวิสาขนคร ซึ่งยังมีอยู่ในหนังสือที่พระแต่งไปใช้เป็นเมืองอื่น ดูเหมือนจะเอาเมืองแพรก (คือเมืองสวรรค) เป็นทวิสาขนคร ส่วนเมืองโอฆะบุรีนั้นคือเหตุที่เมืองพิษณุโลกสร้างปรการ ๒ ฟากเอาแม่น้ำไว้กลางเมืองติดกับเมืองอื่น อ้างว่าเมืองทางฟากตะวันออกชื่อพิษณุโลก เมืองฟากตะวันตกชื่อ

ไอ้หุบบุรี อ่างกันมาอย่างนั้น จนถึงสมัยมีสโมสโรปราณคดี ค้นพบชื่อเมืองสระหลวงสอง  
แควในศิลาจารึกและกฎหมายเก่า จึงรู้ความจริงว่าเป็นอย่างไร”

ข้อความทั้งหมดนี้คงเป็นเครื่องยืนยันได้พอสมควร ว่าเมืองไอ้หุบบุรีนั้นคือเมือง  
พิจิตรเก่า นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระราชาภาพยังได้นิพนธ์เกี่ยวกับเมืองพิจิตร  
ไว้ในหนังสือ “เที่ยวตามทางรถไฟ” มีข้อความที่เกี่ยวกับเมืองไอ้หุบบุรี และเมืองสระหลวง  
อยู่ด้วย ผู้เขียนขอคัดลอกมาลงไว้อีกสักตอนหนึ่งดังนี้

“ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระยาโคตรบองราชบุตรของพระยาโคตมเทว-  
ราชเป็นผู้สร้างเมืองพิจิตร แต่หาปรากฏสมัยและเรื่องราวของการสร้างที่ไม่ คงเป็นเค้าแต่ว่า  
พวกขอมชั้นหลังสร้างเมืองพิจิตร มาถึงสมัยเมื่อไทยตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองสุโขทัย เรียกนาม  
เมืองนี้ในภาษาไทยว่า ‘เมืองสระหลวง’ ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงคงเป็น  
เพราะตั้งอยู่ชายทะเลสาบ หนังสือเก่าบางเรื่องเรียกนามในภาษาบาลีว่า ‘ไอ้หุบบุรี’ ความก็ตรง  
กัน ที่อธิบายกันว่าเมืองไอ้หุบบุรีอยู่ ๒ ฟากฝั่งแม่น้ำตรงกันนั้น ไม่มีหลักฐาน . . .”

สำหรับในบทนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระราชาภาพทั้งในสาส์นสมเด็จพระ  
และในเที่ยวตามทางรถไฟก็ดี นอกจากจะกล่าวถึงเมืองไอ้หุบบุรีแล้ว ยังกล่าวถึงเมืองสระหลวง  
ที่ปรากฏในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงด้วย ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงเมืองสระหลวง ที่ปรากฏใน  
ศิลาจารึกรวมทั้งที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารด้วยต่อไป

## เรื่องราวของเมืองพิจิตรที่ปรากฏในศิลาจารึก และพระราชพงศาวดาร

ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง หลักที่ ๑ ได้กล่าวถึงเมืองสระหลวงด้วย โดย  
กล่าวไว้ในเรื่องอาณาเขตของอาณาจักรสุโขทัย สมัยพ่อขุนรามคำแหงข้อความในศิลาจารึก  
ผู้เขียนขอคัดลอกมาเฉพาะที่กล่าวถึงเมืองสระหลวงดังนี้

“ . . . อาจปราบฝูงช้างศึก มีเมืองกว้างขวางหลาย ปราบเบื้องตะวันออก รอค  
สระหลวง สองแคว ลุมบาจายสกาทำฝั่งของถึงเวียงจันทน์ เวียงคำเป็นที่แล้ว เบื้องหัวนอน  
รอดคันทิ พระบาง แพรก สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่งทะเลสมุทรเป็นที่  
แล้ว เบื้องตะวันตก รอคเมืองจอก เมือง . . หงสาวดี สมุทรห้าเป็นแดน เบื้องคันทนอน

รอดเมืองแพรวเมืองน่าน เมือง . . . เมืองพลัวพื้นผั่งของ เมืองชาวเป็นที่แล้วปลุกเลี้ยงผู้กลูก  
บ้าน ลูกเมืองนั้นชอบด้วยธรรมทุกคน”

ข้อความในศิลาจารึกที่ผู้เขียนคัดลอกมาลงตอนนั้นแสดงให้เห็นว่า อาณาจักรสุโขทัย  
สมัยพ่อขุนรามคำแหงนั้นกว้างขวางมาก ทิศตะวันออก ตลอดเมืองสระหลวง (รอดสระหลวง  
หมายถึงตลอดเมืองสระหลวง) เมืองสองแควและเมืองอื่นๆ อีกหลายเมืองด้วยกัน สำหรับ  
เมืองสระหลวงนี้เชื่อกันว่าเป็นเมืองพิจิตรเก่า นั้นเอง ดังบทนิพนธ์ของสมเด็จพระ  
คำรณราชนาภาพ ที่ผู้เขียนคัดลอกมาลงไว้แล้วก็กล่าวไว้หลายตอนด้วยกัน นอกจากนั้น  
สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ยังได้นิพนธ์เกี่ยวกับเมืองสระหลวงไว้ในหนังสือสาส์น  
สมเด็จพระเจ้าอีกด้วย บทนิพนธ์ดังกล่าวมีข้อความดังนี้

“ . . . ที่จริงแม่น้ำและเมืองพิจิตรเก่าก็ยังมีแต่ฉบับวันก็จะศูนย์หายไป เมืองพิจิตร  
เดี๋ยวนี้บนเมืองตั้งใหม่ ยังจำได้ที่ตราสลักได้ในช่วงโมงเดียว คำว่า สระหลวง เข้าใจว่าที่  
เรียกกันว่าบึงสีไฟอยู่ในทุกวันนี้ . . . ”

ชื่อ เมืองสระหลวง ที่น่าเชื่อว่าเป็นเมืองพิจิตรเก่าก็คือว่า ไกลๆ กับเมืองพิจิตร  
เก่า หรืออาณาเขตของเมืองพิจิตรเก่ามีสระหรือบึงอยู่มาก ถ้าดูตามพจนานุกรมฉบับ  
สมัย ของอาจารย์เปลื้อง ณ นครก็จะพบว่า “สระ” หมายถึงอ่างน้ำที่อยู่ตามระหว่างผา ซึ่ง  
ก็คงเป็นบึงนั่นเอง สำหรับบึงที่อยู่ใกล้เมืองพิจิตรเก่าหรือในท้องที่จังหวัดพิจิตรเก่าปัจจุบัน  
ก็มีบึงสีไฟ (ซึ่งมีขนาดใหญ่มาก) บึงตะโกน บึงมะม่วง ที่ไกลออกไปก็มี บึงชัยบวร (ที่กล่าว  
แล้ว) บึงสัพพาย และบึงบัว เป็นต้น ยิ่งไปกว่านั้น ชื่อ เมืองโฆมบุรี ก็เกี่ยวกับบึงอีก  
เพราะคำว่า “โฆม” ในพจนานุกรมฉบับทันสมัยของอาจารย์เปลื้อง ณ นคร ก็หมายถึง  
ห้วงน้ำซึ่งก็คงเป็นบึงนั่นเอง จากเหตุผลที่สมเด็จพระคำรณราชนาภาพ และสมเด็จพระ  
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ นิพนธ์ไว้ในสาส์นสมเด็จพระเจ้าผู้เขียนคัดลอกมาลงไว้ รวมทั้งสภาพ  
ปัจจุบันของจังหวัดพิจิตรมีบึงอยู่มาก จึงทำให้เราเชื่อได้มากยิ่งขึ้นว่าเมืองสระหลวง หรือเมือง  
โฆมบุรี คือเมืองพิจิตรเก่านั่นเอง

ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับเมืองสระหลวงเป็นเมืองพิจิตรเก่า ยังมีอีก เช่น หม่อมเจ้า  
จันทโรจรัย รัชนี ทรงกล่าวว่าเมืองสระหลวงเป็นเมืองพิจิตรเก่าบนฝั่งแม่น้ำน่าน เรียกคู่กับ  
เมืองพิษณุโลกเก่า เมืองสระหลวงสองแคว ทำนองเดียวกับเรียกเมืองศรีสัชชนาลัยสุโขทัย ซึ่ง

เป็นเมืองอยู่บนฝั่งแม่น้ำมณฑลคู้ นอกจากนี้สมเด็จพระยาจักร์ราชานุกาฬก็ได้ทรงกล่าวถึงเมืองสระหลวงในหนังสือนิทานโบราณคดี เรื่องคันเมืองโบราณอีกว่า เมืองสระหลวงเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองพิจิตรในสมัยกรุงศรีอยุธยา และพระองค์ยังทรงกล่าวถึงเมืองสระหลวงคือเมืองพิจิตรไว้ในบทนิพนธ์เรื่องพระร่วงอีกด้วย

✓ สำหรับความเชื่อที่ว่า เมืองสระหลวงไม่ใช่เมืองพิจิตร แต่เป็นเมืองพิษณุโลก ก็มีเหมือนกัน เช่นในราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวถึงอาณาจักรสุโขทัยสมัยพ่อขุนรามคำแหงว่า เมืองสระหลวงคือเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันตก และเมืองคณฑีคือเมืองพิจิตร ผู้เขียนขอคัดลอกข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ที่กล่าวถึงเมืองสระหลวงและเมืองคณฑี ดังต่อไปนี้

“พระเจ้าขุนรามคำแหง เป็นพระเจ้าแผ่นดินไทยที่มีอาณาภพมาก ควรนับว่าเป็นมหाराชเจ้าพระองค์หนึ่ง ได้รบพุ่งปราบปรามเมืองที่ใกล้เคียงเอาไว้ในอำนาจ ขยายราชอาณาจักรสุโขทัยกว้างขวางออกไปถึงที่สุดครั้งนั้น บอกอาณาเขตไว้ในศิลาจารึกชัดแจนว่า ทิศเหนือได้เมืองแพร่ เมืองน่าน ตลอดจนเมืองชวา (คือเมืองหลวงพระบางทุกวันนี้) ไว้ในพระราชอาณาจักร ทิศตะวันออกได้เมืองสระหลวง (คือเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันตก ที่หนังสือแต่งในภาษามครว่าโอฆบุรี) เมืองสองแคว (คือเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันออก) . . .” และอีกตอนหนึ่งว่า “. . . ทิศใต้ได้เมืองคณฑี (เข้าใจว่าเมืองพิจิตรทุกวันนี้) . . .”

ข้อความที่ผู้เขียนคัดลอกมาจากพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา นี้ จะเห็นว่า เมืองสระหลวงคือเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันตก และเมืองสองแควคือเมืองพิษณุโลกฝั่งตะวันออก ส่วนเมืองคณฑีต่างหากที่เป็นเมืองพิจิตร ซึ่งเป็นหลักฐานอีกแนวหนึ่งที่แตกต่างออกไป ยิ่งไปกว่านั้นศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นครยังได้เขียนบทความเรื่อง “หลักการคันเมืองสมัยสุโขทัย” ลงในแถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ ๑ เล่ม ๑ กล่าวถึงเมืองสระหลวงว่าเป็นเมืองพิษณุโลก ดังนั้นจึงเป็นเรื่องที่ยังหาข้อยุติไม่ได้แน่นอน คงจะต้องศึกษาค้นคว้าหาหลักฐานกันต่อไปอีก

✓ ความจริงชื่อเมืองสระหลวง ยังปรากฏในศิลาจารึกกรุงสุโขทัยอีกหลักหนึ่ง คือหลักที่ ๘ (จารึกเขาสุมณภู) ซึ่งกล่าวถึงเรื่องราวในสมัยสุโขทัย รัชกาลพระยาสิทธิไท ตอนที่กล่าวถึงเมืองสระหลวงนั้น เป็นตอนที่กล่าวถึงอาณาเขตของอาณาจักรสุโขทัยสมัยพระยาสิทธิไท ผู้เขียนขอคัดลอกข้อความในศิลาจารึกตอนดังกล่าวมาลงไว้ดังนี้

“... อยู่ในสองแควได้เจ็ดชั่ว จึงนำพลมา มีทั้งชาว สระหลวง สองแคว ปากยม พระบาง ชากังราว สุพรรณภาว นครพระชุม เมืองใน . . . เมืองพาน เมืองราศ เมืองสะคำ เมืองหล่มบาจาย เป็นบริวาร . . .”

จะเห็นได้ว่าข้อความในศิลาจารึกตอนนี้นอกจากกล่าวถึงเมืองสระหลวง เมืองสองแคว และเมืองอื่นๆ อีกหลายเมืองแล้ว ยังมีเมืองอีกเมืองหนึ่งที่น่าสนใจคือ เมืองปากยม ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ปากแม่น้ำยม หรือเมืองที่อยู่ใกล้กับแม่น้ำยมกับแม่น้ำน่านไหลมาบรรจบกัน ซึ่งอาจจะเป็นเมืองชัยวรที่ผู้เขียนกล่าวมาแล้วในตอนต้น ที่อำเภอโพทะเลก็ได้ เพราะเมืองชัยวรตั้งอยู่ใกล้กับแม่น้ำยมกับแม่น้ำน่านเก่าไหลมาบรรจบกัน ในเมืองนี้ผู้เขียนต้องขอคัดลอกบันทึกของนายตรี อมาตยกุล ซึ่งเคยเดินทางไปสำรวจเมืองโบราณในจังหวัดพิจิตร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ พร้อมท้าว ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ฒ นคร และอาจารย์ ขจร สุขพานิช บันทึกดังกล่าวมีข้อความตอนหนึ่งเกี่ยวกับเมืองชัยวรดังต่อไปนี้

“ชั้นแรกได้เดินทางไปทำเอบางมูลนาค เพื่อไปตรวจเมืองโบราณ ซึ่งในจารึกกรุงสุโขทัยเรียกว่า เมืองปากยมก่อน เพราะเมืองนี้สงสัยว่าจะอยู่ตรงแม่น้ำยมกับแม่น้ำน่านมาสบกัน คือที่ตำบลบางคลาน อำเภอโพทะเล . . .”

และข้อความในบันทึกอีกตอนหนึ่งว่า

“... ผู้นำทางได้พาไปคูเมืองโบราณเมืองหนึ่งเรียกว่า เมืองชัยวรหรือชัยวร เมืองนี้มีคูกว้างมาก คือกว้างประมาณ ๑๐๐ เมตร มีน้ำขังอยู่เต็ม ในฤดูแล้งน้ำก็ไม่แห้ง . . . ได้สอบถามชาวบ้านและผู้นำทางแล้วไม่ปรากฏว่าเคยได้พบเมืองโบราณนอกเมืองชัยวรหรือชัยวรดังได้เรียนมาแต่ตอนต้น จึงยังไม่ทราบแน่ชัดว่า เมืองปากยมที่ปรากฏชื่อในศิลาจารึกกรุงสุโขทัยนั้น ในปัจจุบันจะตั้งอยู่ ณ ที่ใด บางทีอาจจะเป็นเมืองที่เรียกกันในปัจจุบันนี้ว่า เมืองชัยวร ก็ได้ แต่ยังไม่มืหลักฐานแน่นอนและยังไม่ได้สำรวจตรวจค้นโดยละเอียด จึงไม่สามารถจะยืนยันได้”

ความจริงเมืองปากยมตามศิลาจารึกก็น่าจะเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ปากน้ำยม หรือใกล้แม่น้ำยม จึงเป็นเรื่องที่น่าเชื่อได้พอสมควรว่าคงจะเป็นเมืองชัยวร เพราะเมืองโบราณที่สำรวจพบแล้วในปัจจุบันที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำยมและปากแม่น้ำยมมาบรรจบกับแม่น้ำน่านเก่าก็มีอยู่เมืองชัยวรนี้เมืองเดียวเท่านั้น และถ้าหากเป็นจริงตามความเชื่อนี้ ก็แสดงว่าในสมัยสุโขทัย รัชกาลพระยาลิไท มีเมืองสระหลวงและเมืองปากยม ทั้งสองเมืองเป็นเมืองที่อยู่ในอาณาจักรสุโขทัย



# เมืองโบราณอื่นๆ ในท้องที่จังหวัดพิจิตร ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร และหนังสือต่างๆ

เท่าที่ผู้เขียนรวบรวมได้ยังมีเมืองโบราณอื่นๆ ในท้องที่จังหวัดพิจิตรอีก ๒ เมือง คือ เมืองบ่าง ซึ่งอยู่ในท้องที่ตำบลทุ่งโพธิ์ อำเภอตะพานหิน และอีกเมืองหนึ่งไม่ไกลจากเมืองบ่างมากนัก เป็นเมืองที่ไม่ปรากฏชื่ออยู่ในท้องที่ตำบลทับคล้อ อำเภอตะพานหิน สำหรับเมืองบ่างนั้นในหนังสืออักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ก็ได้กล่าวถึงไว้ในเรื่องจังหวัดพิจิตรด้วย ซึ่งมีข้อความว่า

“เมืองนี้มีสิ่งสำคัญคือ เมืองพิจิตรเก่า เมืองบ่าง บึงไชยบวน บึงสัพพวย บึงสี่ไฟ ช. รูปช้าง และวัดท่าหลวง ซึ่งเป็นวัดใหญ่ในจังหวัดนี้”

สำหรับเมืองบ่างและเมืองที่ตำบลทับคล้อนี้ อาจารย์สินชัย กระจวนแสง สันนิษฐานว่าจะเป็นเมืองนครพิงกา และเมืองแสงเชรา ซึ่งเมืองทั้งสองนี้ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ที่กล่าวถึงสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ขุนหลวงพระงั่ว) ยกทัพไปตีเมืองต่างๆ ที่ติดต่อกับอาณาเขตสุโขทัย และได้ยกทัพไปตีเมืองทั้งสองนี้ด้วย ข้อความในพระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ มีดังนี้

“ศักราช ๗๓๓ กุญศก (พ.ศ. ๑๙๑๔) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จไปเอาเมืองเหนือ แลได้เมืองเหนือทั้งปวง

“ศักราช ๗๓๔ ชวศก (พ.ศ. ๑๙๑๕) เสด็จไปเอาเมืองนครพิงกา และเมืองแสงเชราได้เมือง”

จากข้อความนี้ อาจารย์สินชัย กระจวนแสง ได้เขียนเชิงอรรถไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์สุโขทัย ว่า

“สำหรับเมืองนครพิงกา และ เมืองแสงเชรา หรือในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เรียกว่า แสงเชรา นั้นไม่ทราบตำแหน่งที่ตั้งแน่นอน สันนิษฐานว่าจะอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน ในเขตตำบลทับคล้อ อำเภอตะพานหิน จังหวัดพิจิตร พบว่ามีเมืองโบราณสมัยสุโขทัยอยู่สองเมือง และอยู่ไม่ห่างจากกันนัก ตามภาพถ่ายทางอากาศซึ่งถ่ายภาพโดยบริษัท World Wide Service เมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม ๒๔๙๖ หมายเลข ๕๗๗๙ และ ๕๗๘๑ ไม่ทราบแน่ชัดว่าจะเป็นเมืองนครพิงกาและเมืองแสงเชราหรือไม่”

สำหรับเมืองทั้งสองนี้อาจารย์สินชัย กระบวนแสงก็ได้เคยเดินทางไปสำรวจ และได้เขียนรายงานการสำรวจไว้ในวารสารโบราณคดี นับว่าน่าสนใจยิ่ง ท่านผู้อ่านจะหาอ่านได้ในวารสารโบราณคดี ๑:๒ ปี พ.ศ. ๒๕๑๐

เท่าที่ผู้เขียนได้รวบรวมและเรียบเรียงเรื่องเกี่ยวกับเมืองพิจิตรมาตั้งแต่ต้นนี้จะพบว่าในท้องที่จังหวัดพิจิตรมีเมืองโบราณเก่าแก่หลายเมืองด้วยกัน ผู้เขียนได้เดินทางไปสำรวจเมืองโบราณดังกล่าวทั้งเมืองชัยบวรที่อำเภอโพทะเล เมืองพิจิตรเก่าที่อำเภอเมืองพิจิตร และเมืองโบราณที่ตำบลทับคล้อ อำเภอตะพานหิน นอกจากเมืองบ่าง ที่ตำบลทุ่งโพธิ์ อำเภอตะพานหินแห่งเดียวเท่านั้นที่ผู้เขียนเดินทางไปไม่ถึงตัวเมือง เนื่องจากเมื่อเดินทางไปถึงตำบลทุ่งโพธิ์ เป็นฤดูฝนน้ำท่วม เข้าถึงตัวเมืองได้ลำบาก (แต่ก็ได้สอบถามชาวบ้านที่ตำบลทุ่งโพธิ์ เกี่ยวกับสภาพปัจจุบันของเมืองบ่างแล้ว) พบว่าเมืองโบราณดังกล่าวในปัจจุบัน ถูกขุดค้น ถูกทำลาย เปลี่ยนสภาพเป็นไร่นา เป็นบ้านเรือน และถูกถนนตัดผ่านเข้าไปในตัวเมืองก็มี ทำให้หลักฐานที่แท้จริงเปลี่ยนไป แต่ก็ยังไม่สายเกินไปนัก ที่นักโบราณคดี นักประวัติศาสตร์ และทางราชการ (โดยเฉพาะกรมศิลปากรหรือคณะโบราณคดีมหาวิทยาลัยศิลปากร ฯลฯ) ควรจะรีบทำการสำรวจ ค้นคว้ารวมถึงทำการขุดค้นอย่างถูกหลักวิชาต่อไป เพื่อให้ทราบหลักฐานที่แท้จริงต่อไป เช่นเมืองสระหลวง เมืองโพนบุรี เป็นเมืองเดียวกับเมืองพิจิตรเก่าที่ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมืองพิจิตรใช่หรือไม่ เพราะยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่มากพอสมควร ยิ่งไปกว่านั้นเมืองปากยมเป็นเมืองโบราณที่ตำบลบางคณาน อำเภอโพทะเล ใช่หรือไม่ และมีชื่ออีกชื่อหนึ่งว่า เมืองชัยบวรจริงหรือไม่ ท้ายสุดก็คือเมืองโบราณที่ตำบลทับคล้อ อำเภอตะพานหิน และเมืองบ่าง ที่ตำบลทุ่งโพธิ์ อำเภอตะพานหิน เช่นกันมีชื่อที่แท้จริงว่าอย่างไร ผู้เขียนขอฝากให้ผู้เกี่ยวข้องดังกล่าวมาได้รับคำเนิการอย่างรีบด่วนต่อไป ก่อนที่จะหลักฐานต่าง ๆ จะเสียหายหมด

## เมืองพิจิตรในสมัยอยุธยา

เมืองพิจิตรได้ปรากฏว่าเป็นเมืองชนของกรุงศรีอยุธยา มาตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยาที่เดียวคือเมื่อปี พ.ศ. ๑๘๘๓ เรื่องเมืองพิจิตรเป็นเมืองชนกรุงศรีอยุธยานั้น ปรากฏข้อความตามพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จกรมพระปรมานุชิต

ชินโรส และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ มีข้อความตรงกัน ผู้เขียนขอคัดลอกมาลงไว้สักตอนหนึ่งดังต่อไปนี้

“ศุภมัศกัฏฐกราช ๗๑๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ. ๑๘๓๓) วันศุกร์ เดือนห้า ขึ้นหกค่ำ เพลาสามุนาฬิกาเก้าบาทสถาปนากรุงพระมหานครศรีอยุธยา ซีพื่อพราหมณ์ให้ฤกษ์ตั้งพิธีกลบบาต, ได้สังขทักษิณวัตรได้ต้นหมั้นขอนหนึ่ง แลสร้างพระที่นั่งไพศุรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง, สร้างพระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาทองค์หนึ่ง, สร้างพระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง แล้วพระเจ้าอยู่ทองเสด็จเข้ามาครองราชสมบัติ ซีพื่อพราหมณ์ถวายพระนามว่า สมเด็จพระรามธิบดีศรีสุนทรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว, กรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาหาติลภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ จึงให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระราเมศวร ขึ้นไปครองราชสมบัติในเมืองลพบุรี ครั้นนั้นพระยาประเทศราชขึ้น ๑๖ เมือง คือเมืองมลากา, เมืองชวา, เมืองตะนาวศรี, เมืองนครศรีธรรมราช, เมืองทวาย, เมืองเมาะตะมะ, เมืองเมาะลำเลิง, เมืองสงขลา, เมืองจันทบุรี, เมืองพิษณุโลก, เมืองสุโขทัย, เมืองพิชัย, เมืองสวรรคโลก, เมืองพิจิตร, เมืองกำแพงเพชร เมืองนครสวรรค์ . . .”

ข้อความที่เกี่ยวกับประเทศราชของกรุงศรีอยุธยาที่ผู้เขียนคัดลอกมานี้ ยังมีปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๖ ซึ่งมีข้อความตรงกันอีกด้วย แสดงว่าเมืองพิจิตรมีมาตั้งแต่สมัยแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว และถ้าหากชื่อเดิมของเมืองพิจิตรมีชื่อว่าเมือง สระหลวงหรือเมืองโหมบุรีจริงแล้วก็แสดงว่า เมืองสระหลวงหรือเมืองโหมบุรีได้เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองพิจิตรตั้งแต่สมัยอยุธยา หรืออาจจะก่อนสมัยอยุธยาก็ได้ ในเรื่องการเปลี่ยนชื่อเมืองนี้ สมเด็จพระเจ้าทรงราชานุภาพ ก็ได้นิพนธ์ไว้ในนิทานโบราณคดีเรื่องคันเมืองโบราณว่า “เมืองสระหลวงเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองพิจิตรในสมัยกรุงศรีอยุธยา”

ในสมัยสมเด็จพระรามธิบดีที่ ๒ ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๓๔ ถึง พ.ศ. ๒๐๗๒ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าทรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า เรื่องขุนช้างขุนแผนเกิดขึ้นในตอนนั้น ซึ่งในสภากเรื่องขุนช้างขุนแผนได้กล่าวถึงเมืองพิจิตรด้วยหลายตอน คือกล่าวถึงขุนแผนพานางวันทองหนี แล้วพากันไปหาพระพิจิตรที่เมืองพิจิตร ให้พระพิจิตรบอกส่งลงมากองๆ และยังมีอีกตอนหนึ่งที่ขุนแผนกับพลายงามอาสาสมเด็จพระพันวษา (ซึ่งสมเด็จพระเจ้าทรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า คือ สมเด็จพระรามธิบดีที่ ๒) ยกทัพไปตีเมืองเชียงใหม่

ขุนแผนและพลายงามได้ไปหาพระพิจิตรที่เมืองพิจิตรอีก จนกระทั่งพลายงามกับนางศรีมารา  
รักกัน เมื่อขุนแผนกับพลายงามยกทัพกลับจากเมืองเชียงใหม่แล้ว ก็ยังมาเว้าเมืองพิจิตรอีก  
ในที่สุดพลายงามกับนางศรีมารา (บุตรพระพิจิตร) ได้แต่งงานกันด้วยจากเรื่องขุนช้างขุนแผน  
นี้ จะเห็นว่าเมืองพิจิตรเกี่ยวข้องกับเมืองพิศณุโลกมากพอควรทีเดียว ปัจจุบันยังมีเกาะศรีมาลาใกล้ตัวเมือง  
พิจิตรเก่า ซึ่งกล่าวกันว่า เป็นสถานที่ที่นางศรีมาราเล่นน้ำและพักผ่อน

ผู้เขียนขอคัดลอกบทเสภาในเรื่องขุนช้างขุนแผนที่เกี่ยวข้องกับเมืองพิจิตร เป็น  
บางตอนมาลงไว้ด้วย เช่น ตอนขุนแผนพานางวันทองไปหาพระพิจิตรที่เมืองพิจิตร ความว่า

“สงสารนักด้วยลัทธิเอื้อเหลือ	ค่อยประคองต้องเฝ้ามิให้หมอง
ดินดัดดัดไปตั้งใจปอง	ถึงห้วยหนองหยุดทุกระยะมา
ขุดเผือกมันสู้กันมาตามจน	พักร้อนผ่อนปรนมาในปี
สิบวันคืนพนมพนาว่า	ชักม้าเข้า พิจิตรบุรี”

อีกตอนหนึ่งเป็นตอนขุนแผนพลายงามยกทัพจากเมืองพิจิตร ความว่า	
“กองทัพยกออกนอกพิจิตร	ต้องเลียบชิดบึงบางที่ขวางหน้า
บางแห่งใหญ่โตมโหฬาร	เป็นที่ปลาอาศัยทั้งใหญ่่น้อย
ดูจากหลังม้าเห็นคลากล้า	บ้างโดดดำโผล่ผุดแล้วมุดถอย
ชะโดดุ๊กอ้ายต้องขึ้นล่องลอย	ฝูงปลาสร้อยเป็นหมู่ดูกลับคล้าย”

และอีกตอนหนึ่ง เป็นตอนที่พระเจ้าเชียงใหม่กลับเมืองเชียงใหม่ ผ่านเมืองพิจิตร  
ความว่า

“ครั้นจวนเย็นจอดหาที่อาศัย	เข้าไปแด่ร่อนผ่อนพักร่ม
ข้ามบ้านผ่านแขวงเมืองอินทร์พรหม	ชยันตมโนรมย์ลำดับมา
พินนครสวรรค์แปรไปแควใหญ่	เข้าปากน้ำเกษชัยในสาขา
ถึงบางกลานไม่รอดอนาวา	จนถึงหน้าเมืองพิจิตรบุรี”

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ  
ราชาธิราช ได้กล่าวถึงทัพกรุงหงสาวดีมาตีพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชา-  
ธิราชผู้ครองเมืองพิษณุโลก ได้ยกพลเมืองพระพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย  
เมืองพิชัย เมืองพิจิตร เป็นคนห้าหมื่น ลงมาช่วยตีกระหนาบด้วยแสดงว่าในสมัยสมเด็จพระ

มหาจักรพรรดิ ตอนมีข้าศึกจากกรุงหงสาวดีมาตีกรุงศรีอยุธยา พลเมืองของเมืองพิจิตร ได้มีส่วนช่วยในการรบครั้งนั้นด้วย

ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชพระองค์ ได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ ณ เมืองพิษณุโลก และในครั้งนั้นพระเพทราชา ได้พานางสนม (ซึ่งเป็นราชธิดาเจ้าเมืองเชียงใหม่และมีครรภ์ด้วย) ตามเสด็จด้วย เมื่อถึงตำบลโพธิ์ประทับช้าง ในท้องที่เมืองพิจิตร นางก็ได้ประสูติบุตรชาย ได้ชื่อว่า "เตื้อ" ซึ่งต่อมาได้เป็นพระมหากษัตริย์ คือพระพุทธเจ้าเสือ หรือหลวงสรศักดิ์ นับได้ว่าในท้องที่เมืองพิจิตร คือ ตำบลโพธิ์ประทับช้าง เป็นที่ประสูติของพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาพระองค์หนึ่ง

เมื่อหลวงสรศักดิ์ หรือพระพุทธเจ้าเสือได้ครองราชสมบัติแล้ว พระองค์ได้โปรดให้สร้างวัดขึ้น ณ ตำบลโพธิ์ประทับช้าง มีชื่อว่า วัดโพธิ์ประทับช้าง เรื่องราวของพระพุทธเจ้าเสือประสูติ ณ ตำบลโพธิ์ประทับช้าง และการสร้างวัดโพธิ์ประทับช้างนั้นปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์อย่างละเอียดและน่าสนใจยิ่ง ผู้เขียนขอคัดลอกมาลงไว้ดังนี้

“ลัทธิราชได้ ๑๐๖๑ ปีเถาะ เอกศก สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน (พระพุทธเจ้าเสือ) ทรงพระราชดำริถึงภูมิภาคแห่งพระองค์ ซึ่งสมเด็จพระพันปีหลวงตรัสบอกไว้แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่นั้นว่า, เมื่อศักราช ๑๐๒๔, ปีชวด จัตวาศก, แต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า, เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปนมัสการพระพุทธปฏิมากร, พระชินราช, พระชินสีห์ ณ เมืองพิษณุโลก, ทรงพระกรุณาให้มีการนมัสการมหรสพถวายพระพุทธสมโภชคำรบสามวัน ครั้นนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ พาเอาสมเด็จพระพันปีหลวงทรงพระครรภ์แก่, จึงประสูติพระองค์ที่ตำบลบ้านโพธิ์ประทับช้าง, แขวงเมืองพิจิตร, ในเดือนอ้ายปีชวด จัตวาศกนั้น แล้วจึงเอารกที่สหชาตินั้น, ใส่ลงในผอบเงิน เอาไปฝังไว้ที่หว่างโพธิ์ประทับช้าง, แลคั่นอุทุมพรต่อกันนั้น เหตุตั้งนั้นจึงให้พระนามกรชื่อมะเตื้อ แลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริระลึกถึงทมิฬชาติอันพระองค์ประสูติ, ณ แขวงหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นมหามงคลสถานอันประเสริฐ สมควรจะสร้างขึ้นเป็นพระอาราม จึงมีพระราชดำรัสกับสมุหนายก ให้กะเกณฑ์กันขึ้นไปสร้างพระอาราม ณ ตำบลบ้านโพธิ์ประทับช้าง มีพระอุโบสถ, วิหาร, มหาธาตุ, เจดีย์ ศาลาการเปรียญ แลกุฏิสงฆ์พร้อมเสด็จ และการสร้างพระอารามนั้นสองปีเศษจึงสำเร็จ

“ในปีมะเส็ง ตรีศก จึงสมเด็จเจ้าอยู่หัวก็เสด็จด้วยพระชลวิมานโดยขบวนนาวา พยุหะ ขึ้นไป ณ พระอารามบ้านโพธิ์ประทับช้างนั้น แล้วท้าวพระยาข้าทูลละอองธุลีพระบาท, ซึ่งขึ้นไปคอยรับเสด็จโดยสถลมารคนั้นก็เป็นอันมาก แล้วทรงพระกรุณาให้มีการฉลอง, แลมี การมหรสพคำรบสามวัน ทรงถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก แลทรงพระราชอุทิศถวาย เลกข์พระเจ้าไว้สำหรับอุปถัมภ์จากพระอารามตามธรรมเนียม แล้วทรงพระกรุณาตั้งเจ้าอธิการ, ชื่อ พระครูธรรมฐิติราชมนี, อยู่ครองพระอาราม, ถวายเครื่องสมณบริขารตามศักดิ์พระราชาคณะ แล้วเสด็จก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร จำเดิมแต่นั้นมา พระอารามนั้น ก็เรียกว่าวัดโพธิ์ ประทับช้างมาตราบเท่าทุกวันนี้”

ปัจจุบันนี้วัดโพธิ์ประทับช้างขึ้นกับตำบลโพธิ์ประทับช้าง อำเภอโพธิ์ประทับช้าง ยังปรากฏซากของโบสถ์ วิหาร พระปรารักษ์ เจดีย์เหลืออยู่มากมายพอสมควร ซึ่งตรงกับข้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารที่ผู้เขียนคัดลอกมาลงไว้นี้ จึงกล่าวได้ว่าในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และสมัยสมเด็จพระพุทธเจ้าเสือ ท้องที่เมืองพิจิตร โดยเฉพาะตำบลโพธิ์ประทับช้าง มีเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้พอสมควรทีเดียว

## เมืองพิจิตรในสมัยธนบุรี

ในสมัยธนบุรี แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี คราวอะแซหวุ่นกี้ตีหัวเมืองเหนือ คือ เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ นั้นท้องที่ของเมืองพิจิตรซึ่งเป็นเมืองที่มีอาณาเขตติดต่อกับ เมืองพิษณุโลกทางทิศใต้ นั้น ได้เกี่ยวข้องกับสงครามคราวนี้พอสมควร คือเป็นท้องที่ที่ตั้ง กองทัพของกองทัพหลวงพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งยกกองทัพไปช่วยเมืองพิษณุโลก และเป็นท้อง ที่ที่กองทัพหลวงหาเสบียงอาหารด้วย ผู้เขียนขอคัดลอกข้อความที่เกี่ยวกับการตั้งกองทัพของ พระเจ้ากรุงธนบุรีในท้องที่เมืองพิจิตร จากหนังสือ “ไทยรบพม่า” พระนิพนธ์สมเด็จพระกรม พระยาดำรงราชานุภาพ สักตอนหนึ่งดังนี้

“...ทางใต้เมืองพิษณุโลกก็ให้ถอนกองทัพพระโหราธิบดี หลวงรักษัณมณเฑียร จากบ้านท่าโรงซึ่งเป็นระยะที่สองข้างเหนือปากฟิงลงมาตั้งค่ายที่โคกสลุดในแขวงเมืองพิจิตร กองหนึ่ง ให้พระยานครชัยศรีลงมาตั้งที่โพธิ์ประทับช้าง ใต้ลงมาอีกกองหนึ่ง คอยป้องกัน ลำเลียงที่จะขึ้นไปทางหน้าแขวงเมืองพิจิตร ด้วยเกรงพม่าที่เมืองกำแพงเพชรจะลอบมาตีตัด ลำเลียงในตอนนี้”

ปัจจุบันนี้ โลกสลุตขึ้นกับจังหวัดพิษณุโลก ส่วนโพธิ์ประทับช้าง ยังขึ้นกับจังหวัด พิจิตรอยู่ และยังมีข้อความอีกตอนหนึ่งที่น่าสนใจ ดังต่อไปนี้

“ในขณะนั้นอะแซหุ่นกั ให้มังแยงนงน้องชายคุมกองทัพพม่าอีกกองหนึ่งข้ามฟาก มาโอบหลังกองทัพหลวงที่ปากฟิงด้านตะวันออก ตั้งค่ายรายประชิดกองทัพหลวงเป็นหลายค่าย สู้รบกันอยู่หลายวัน ไทยตีพม่าไม่แตกไป พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริเห็นว่ากำลังข้าศึก มากนัก จะตั้งสู้รบอยู่ที่ปากฟิงต่อไปจะเสียที ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ จึงให้ถอยทัพหลวงจากปากฟิงลงมาตั้งมั่นอยู่ที่บางข้าวตอกในแขวง เมืองพิจิตร กองทัพข้าราชการ ที่ตั้งรักษาตามระยะต่าง ๆ ก็ถอยตามกองทัพหลวงลงมาโดยอันดับหมดทุกกอง”

จะเห็นได้ว่าห้องที่เมืองพิจิตร ได้เกี่ยวข้องกับสงครามคราวอะแซหุ่นกัที่หัวเมืองเหนือ ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีพอสมควร

## เมืองพิจิตรในสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ปี พ.ศ. ๒๓๒๘ เป็นปีที่พม่ายกกองทัพเข้ามาตีเมืองไทย โดยจัดเป็นกระบวนทัพถึง ๘ ทัพ เข้ามาตีเมืองไทย ทั้งภาคเหนือ ภาคใต้ และทางภาคตะวันตก ในครั้งนี้เมืองพิจิตรเกือบถูกพม่าตีได้ คือพม่า ทียกทัพมาทางเมืองเชียงแสน ได้ยกทัพลงมาตีเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย และเมืองพิษณุโลกได้หมด นอกจากเมืองพิจิตร เพราะว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้จัดกองทัพสำหรับที่จะต่อสู้ถึง ๘ ทัพ สำหรับทางเหนือให้กรมพระราชวังหลัง เป็นแม่ทัพไปตั้งขัณฑ์ทัพอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ กรมพระราชวังหลังได้ให้เจ้าพระยามหาเสนา ยกขึ้นไปตั้งรักษาเมืองพิจิตรไว้ เมื่อเป็นเช่นนี้พม่าจึงตั้งค่ายอยู่ที่ปากฟิงใต้เมืองพิษณุโลก เพื่อคอยกองทัพหนุน จึงจะยกมาตีกองทัพไทยที่เมืองพิจิตรและที่เมืองนครสวรรค์ ดังนั้นกองทัพหลวงของไทยจากกรุงเทพฯ ฯ จึงยกทัพตามขึ้นไปตั้งที่เมืองนครสวรรค์ก่อน แล้วยกหนุน กรมพระราชวังหลังขึ้นไปที่บางข้าวตอก แขวงเมืองพิจิตร และยกเข้าตีค่ายพม่าที่ปากฟิง จนกองทัพพม่าแตกพ่ายไป พม่าจึงไม่มีโอกาสตีเมืองพิจิตรเลย (ในการสงครามครั้งนี้ เป็นสงครามครั้งที่ ๑ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คราวพม่ายกกองทัพมา ๕ ทาง พ.ศ. ๒๓๒๘ ตอนรบพม่าที่ปากฟิง ซึ่งผู้เขียนได้รายละเอียดมาจากหนังสือไทยรบพม่า พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจางราชานุภาพ)

สำหรับบางข้าวตอก แขวงเมืองพิจิตร ที่เกี่ยวข้องกับสงครามคราวนี้ เข้าใจว่า ในสมัยนั้นคงเป็นหมู่บ้านอยู่ในท้องที่ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมืองพิจิตรแต่ปัจจุบันมีคลองข้าวตอก ซึ่งเป็นคลองที่แยกจากแม่น้ำน่านเก่าในท้องที่ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมืองพิจิตร (ใต้ตัวเมืองพิจิตรเก่าลงไป) บริเวณคลองข้าวตอกก็คงเป็นบริเวณเดียวกับบางข้าวตอกในสมัยก่อนนั่นเอง

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้เสด็จพระราชดำเนินไปสมโภชพระพุทธชินราชที่เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ ทรงเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก เชื่อกันว่าจะต้องเสด็จผ่านเมืองพิจิตรแน่นอน และคงเป็นเมืองพิจิตรเก่าโดยเสด็จไปตามแม่น้ำน่านเก่า ซึ่งปัจจุบันตั้งเขื่อนเพราะแม่น้ำเปลี่ยนทางเดินเสียแล้ว

แม่น้ำน่านที่เมืองพิจิตรเก่าเริ่มเปลี่ยนทางเดินเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ (เรื่องเกี่ยวกับแม่น้ำน่านเปลี่ยนทางเดินนี้ปรากฏใน “ตำนานเรื่องตำนานเก่าใหม่เฉพาะในมณฑลพิษณุโลก” ซึ่งมหาอำมาตย์ตรี พระยาสุรบทินทร์ สุรินทรภาไชย ประทานกราบทูลพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี ราชเลขาณูการ เมื่อวันที่ ๒ พฤษภาคม ๒๔๕๘) เนื่องจากแม่น้ำน่านที่เมืองพิจิตรเก่าเปลี่ยนทางเดินใหม่เป็นแม่น้ำน่านปัจจุบันนี้เอง ทำให้แม่น้ำน่านที่เมืองพิจิตรเก่าตั้งเขื่อน เป็นสาเหตุทำให้ต้องย้ายเมืองพิจิตรใหม่ด้วย

การย้ายเมืองพิจิตรจากเมืองพิจิตรเก่านั้น ได้ทำการย้ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๕ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) สำหรับเจ้าเมืองพิจิตรที่ทำการย้ายเมืองพิจิตรในปี พ.ศ. ๒๔๒๔ คือ หลวงจรณนทร์ (แจ่ม) โดยย้ายไปสร้างเมืองพิจิตรใหม่ ที่บ้านปากทาง ตำบลปากทาง ซึ่งอยู่ตรงบริเวณเชิงสะพานพระพิจิตร (สะพานข้ามแม่น้ำน่านในปัจจุบัน) ดำเนินได้ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๒๗ จึงได้ย้ายเมืองใหม่อีกเป็นครั้งที่สอง โดยย้ายไปที่บ้านท่าหลวง ตำบลในเมือง ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองพิจิตรใหม่ในปัจจุบันนี้นั่นเอง

สภาพของเมืองพิจิตรที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ ผู้เขียนขอคัดลอกรายงานตรวจราชการมณฑลพิษณุโลก (๑๖ พ.ศ. ๑๑๙-๒๑ มี.ย. ๑๒๖) ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราฐนฤพาศ ซึ่งได้กล่าวถึงเมืองพิจิตรในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ไว้ตอนหนึ่งดังนี้

“...ยังจำได้เมื่อขึ้นมาเมืองพิจิตรใน ศก ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ที่ตรงเมืองพิจิตรนี้ยังเป็นป่าพงอยู่โดยมาก มีแต่โรงร้านบ้านเรือนเล็กน้อยอยู่ตามริมตลิ่งไม่กี่หลัง พระยา



เทพาธิบดี (แจ่ม) (เข้าใจว่าเป็นหลวงธรรณนทร์ (แจ่ม) ที่ย้ายเมืองพิจิตรนั่นเอง ต่อมา  
ได้เป็นพระยาเทพาธิบดี-ผู้เขียน) ผู้ว่าราชการเมืองเองก็ลงอยู่ในเรือเหนือ เพราะฤดูแล้งไฟป่า  
มักจะไหม้พงศิศลุกลาม เคยไหม้เอาเหยาเรือนทุกทุกปี . . .”

และอีกตอนหนึ่งได้กล่าวถึงลักษณะของศาลากลางหลังเก่าไว้ดังนี้

“ . . . ออกจากโรงเรียนเดินตามถนนสายใน มาตรวจที่ว่าการเมืองตั้งอยู่ที่ศาลา  
กลางเดิม ซึ่งพระยาเทพาธิบดี (แจ่ม) รื้อมาแต่เมืองพิจิตรเก่า ได้เห็นของปลาคือศาลากลาง  
นี้อย่างหนึ่ง คือมีไม้ทำเป็นวงกลมกว้างสัก ๑๔ นิ้ว สลักปิดทองเป็นลายรูปพระมหามงกุฎ  
มีฉัตรอย่างตราเงินเหรียญบาทรัชกาลที่ ๔ แผ่น ๑ รูปข้างอยู่ในวงจักรอย่างด้านหลังเหรียญ-  
บาทนั้นแผ่น ๑ เป็นรูปราชสีห์จำลองลายตราพระราชสีห์ใหญ่แผ่น ๑ ติดไว้ที่จั่วข้างใน เมื่อ  
แหวะที่เมืองพรมก็ได้เห็นตราอย่างนี้ แต่มีลายราชสีห์แผ่นเดียวติดไว้ที่ศาลากลางเดิม สืบถาม  
ที่เมืองพรมก็ไม่ได้ความว่าใครทำ แลคิดมาแต่ครั้งไร ครั้นมาเห็นที่เมืองพิจิตรถึง ๓ แผ่น  
ก็เป็นที่น่าปลื้มใจ ได้ความจากพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ ซึ่งได้ทราบจากคำบอกเล่าต่อมามีว่า  
เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเงินให้สร้างศาลา  
กลางเมืองละ ๑๐ ชั่ง แลศาลากลางเมืองพิจิตรนี้ได้สร้างในครั้งนั้น จึงมีตราแผ่นดินติดมาเป็น  
สำคัญ . . .”

✓ สำหรับศาลากลางเมืองพิจิตรหลังนี้ได้ถูกรื้อเพราะทรุดโทรมมาก แล้วสร้างใหม่  
และต่อมาก็ได้รื้อแล้วสร้างใหม่อีก ดังที่เห็นกันในปัจจุบันนี้ ส่วนไม้ที่มีตราแผ่นดิน ซึ่ง  
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงนั้น ไม่ทราบว่าอยู่ที่ไหน ถ้าทางจังหวัดเก็บไว้  
จะดีมากทีเดียว

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงจัดตั้งมณฑลพิษณุโลก  
เป็นมณฑลแรกของไทย และเมืองพิจิตรขึ้นกับมณฑลพิษณุโลกด้วย สำหรับเมืองพิจิตร  
มีเมืองขึ้นเมืองหนึ่งด้วยคือ เมืองกุ่ม (ปัจจุบันอยู่ที่ท้องที่อำเภอบางมูลนาก) เกี่ยวกับเมือง  
พิจิตรมีเมืองขึ้นคือ เมืองกุ่มนี้ปรากฏในราชกิจจานุเบกษา ฉบับวันที่ ๑๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒  
(พ.ศ. ๒๔๓๖) ผู้เขียนขอคัดลอกมาลงไว้ (ซึ่งเกี่ยวกับข้าราชการกระทรวงมหาดไทยด้วย) ดังนี้

## เมืองพิจิตร

ผู้ว่าราชการเมือง

พระยาเทพาธิบดี

ปลัด

หลวงศรีสงคราม

ยกกระบัตร

หลวงเสนาราช

ผู้ช่วย

หลวงวิเศษภักดี

## เมืองขนมเมืองพิจิตร

เมืองภูมิ

ผู้ว่าราชการเมือง

พระณรงค์เรืองเดช

จากรายงานข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒)

ได้กล่าวถึงเมืองพิจิตรขึ้นกับมณฑลพิษณุโลกไว้ดังนี้

“มณฑลพิษณุโลกได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเมื่อปี ร.ศ. ๑๑๓ ก็รวมเมืองพิษณุโลก เมืองพิไชย เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิจิตร เป็นห้าเมืองด้วยกันยกเป็นมณฑลหนึ่ง เรียกว่ามณฑลพิษณุโลก”

และยังกล่าวถึงว่า เมืองพิจิตร เป็นเมืองตรี มีเมืองขึ้น ๑ เมือง คือ เมืองภูมิด้วย

นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงที่ตั้งของที่ว่าการเมืองพิจิตรไว้ด้วยดังนี้

“ที่ว่าการเมืองพิจิตรตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกในคลองเรียงใต้เมืองพิษณุโลก แต่เดิยวัน ลำน้ําเก่าคั้นไป สายน้ำจึงกักคคลองเรียงกว้างออกกลายเป็นลำแม่น้ำไป โดยจะเรียกเป็นน้ำน่าน ก็ได้ ระยะห่างจากที่ว่ากรมณฑล ๑๓๗๘ เส้น”

สำหรับการก่อสร้างต่างๆ ของเมืองพิจิตร ในรายงานก็กล่าวไว้เช่นกัน ดังข้อความ บางตอนดังนี้

๑. ได้ซ่อมแปลงที่ว่าการเมืองของเก่า กว้าง ๕ วา ยาว ๗ วา ๒ ศอก ฝาแฝง มุงแฝก ศาลชำระความรวมอยู่ด้วย พอเป็นที่พักอาศัยไปกว่าที่ทำการใหม่จะแล้ว

๒. ได้ยกแพซึ่งเดิมทำเป็นที่พัก ข้าราชการไปมานั้น ซ่อมแปลงเป็นที่ทำการ ไปรษณีย์โทรเลข

๓. ได้ทำตรางขังนักโทษกว้าง ๔ วา สองศอก ยาว ๗ วา ๑ หลัง ที่ทำการ พระามรงค์ ๑ โรงเลี้ยงอาหาร ๑ โรงพยาบาล ๑ โรงงาน ๑ โรงฟังธรรม ๑ เป็นเครื่องผูก สิ้นเงินทำ ๔๐๐ บาท

๔. ได้ทำถนนหน้าเมืองฝั่งตะวันตก ๑ สาย กว้าง ๓ วา ๒ ศอก ยาว ๒๐ เส้น ถนนหลังเมือง ๑ สาย กว้าง ๕ ศอก ยาว ๑๕ เส้นแล้ว ได้ช่วยผลการเรียโรเงินบ้าง มีผู้นิยมออกแรงช่วยทำเป็นบุงกศลบ้าง

๕. เมืองนี้แบ่งเป็นท้องที่ ๓ อำเภอๆ หนึ่งมีกิ่งออก ๒ แห่ง ๓ แห่งบ้าง ผลแห่งการทำศาลอำเภอสำเร็จได้อย่างเดียวกับเมืองพิษณุโลก

๖. เมืองพิจิตรเป็นเมืองที่มีป่าพงหนาทึบ ยากที่จะกำจัดให้หมดได้โดยเร็วได้เพียงแต่ค่อยๆ ถางไปที่ละเล็กน้อย เมื่อมีเหตุกิดขวางเสียดังนี้ จึงกระทำให้การปลูกสร้างต่ำกว่าเมืองอื่น แต่ถึงกระนั้นในปลายศก ๑๑๗ ก็ได้สร้างสถานที่ต่างๆ เช่นที่ว่าการศาล โรงเรียน ศาลา้ำ โรงปอน โรงเหล้า ซึ่งเป็นเครื่องถาวรเต็มที . . .

เมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเมืองพิจิตร ทรงพระราชหัตถเลขาของพระองค์ตอนหนึ่งดังนี้

“ . . . ออกเรือจากบางมุลนาค ๒ โมงตรง ขึ้นมาถึงเมืองพิจิตรใหม่เวลาก่อนเที่ยง ระยะเวลาที่ขึ้นมาตอนนี้มีบ้านหนาขึ้น . . . เวลากลางวันไปทำพิธีให้พระแสงแลแจกเสมาที่ที่ว่าการเมือง การปลูกสร้างที่นี้ ศาลอำเภอ ศาลเมือง เรือนกรมการผู้ว่าราชการเมือง ปลัดยกربัตร์ ผู้ช่วยคุณ ที่ว่าการเมือง ทำแล้วเสร็จ แลได้ว่าการอยู่แล้วได้ไปดูที่ซึ่งทิ้งไว้อย่างปรกติ ทงที่ว่าการเมือง แลศาลเมืองเป็นที่เรียบร้อยดีมาก ลงแบบอย่างมั่นคงแล้ว . . . ”

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ พระศรีเทพบาล (พระยาราชฤทธานนท์) เจ้าเมืองพิจิตรได้สร้างโรงเรียนหลังแรกของพิจิตรขึ้นที่วัดท่าหลวง เปิดเรียนเมื่อวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๔๔๑ มีขุนไพจิตร (เปลียน) เป็นครูใหญ่คนแรก ต่อมาวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๔๔๓ ได้สร้างโรงเรียนใหม่ชื่อโรงเรียนประจำเมืองพิจิตร พิจิตรวิทยาคม เปิดเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๔๓

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้มีการปั้นเขวงปกครองหัวเมือง สำหรับเมืองพิจิตร แบ่งออกเป็น ๓ อำเภอด้วยกัน คือ อำเภอเมือง อำเภอบางคลาน และอำเภอเมืองภูมิ

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ สมัยพระศรีสุริยราชวรภัย (จร) เป็นเจ้าเมืองพิจิตร จึงได้สร้างกรมทหารเมืองพิจิตรที่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน (ตรงบริเวณโรงเรียนการช่างพิจิตร) ชื่อกรมทหารราบที่ ๑๗ มีพันตรีหลวงราชานุรักษ์เป็นผู้บังคับการกรมทหารประจำการมี ๔ กองร้อย (กรมทหารราบที่ ๑๗ ถูกยุบเลิกให้ไปขึ้นกับกรมทหารราบมณฑลพิษณุโลกในสมัยรัชกาลที่ ๖)

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้มีการเปิดทางรถไฟจากปากน้ำโพถึงเมืองพิจิตร ซึ่งทางรถไฟสายนี้ผ่านเมืองพิจิตรด้วย เดิมทางรถไฟสายเหนือเปิดเดินรถถึงปากน้ำโพเท่านั้น ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาให้สร้างทางรถไฟต่อจากปากน้ำโพถึงเมื่อพิษณุโลก และเปิดเดินรถได้ในปีนี้ เมืองพิจิตรจึงมีรถไฟผ่านด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เปลี่ยนคำว่าเมืองเรียกว่าจังหวัดในปี พ.ศ. ๒๔๕๙ ดังนั้นเมืองพิจิตรจึงเปลี่ยนเป็นจังหวัดพิจิตรไปด้วยและตำแหน่ง “ผู้ว่าราชการเมือง” จึงเปลี่ยนให้เรียกว่า “ผู้ว่าราชการจังหวัด” ไปด้วย นอกจากนั้นในปีเดียวกันนี้เอง ได้มีประกาศใช้ชื่ออำเภอที่เปลี่ยนใหม่ให้ตรงกับชื่อตำบลที่ตั้งที่ว่าการอำเภอสำหรับจังหวัดพิจิตรได้เปลี่ยน อำเภอเมือง เป็นอำเภอท่าหลวง และอำเภอภูมิจึงเปลี่ยนเป็นอำเภอบางมูลนาก ส่วนอำเภอบางกลานคงเรียกอำเภอบางกลานเช่นเดิม

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๓ ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้มีการสร้างศาลากลางจังหวัดใหม่ เพราะศาลากลางหลังเดิมทรุดโทรมมาก พลเรือ ๖ วัณโน ได้เขียนเรื่องเกี่ยวกับการสร้างศาลากลางใหม่ไว้ในหนังสือ เมืองพิจิตรดังนี้ “ในสมัยพระชาติตระการ เป็นข้าหลวงประจำจังหวัดนั้น ท่านเห็นว่าศาลากลางจังหวัดสองหลังที่สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ นั้น ทรุดโทรมมากและคับแคบ ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงได้สร้างศาลากลางจังหวัดใหม่ สร้างสถานีตำรวจภูธรใหม่ตรงที่เดิม แต่ร่นไปริมสนามด้านตะวันตก เป็นอาคารสูงชั้นเดียวทรงบันหยากออกมุมขากกลาง ผากระดาน พื้นกระดาน มุงกระเบื้องซีเมนต์ สร้างบ้านพักหัวหน้าศาลหลังหนึ่งเป็นอาคารสองชั้น ทรงสมัยใหม่ สร้างบ้านพักนายตำรวจและสร้างบ้านพักหัวหน้าส่วนราชการอีกหลายหลัง”

นอกจากนี้ พลเรือ ๖ วัณโน ยังได้บรรยายถึงสภาพเมืองพิจิตรใหม่ ก่อน พ.ศ. ๒๔๗๗ ไว้อีกดังนี้

“มีถนนที่เปิดใช้เพียงสองสาย คือถนนพระพิจิตรและถนนบุษบา”

“ถนนทั้งสองสายที่กล่าวแล้วนั้น ไรกรวดเม็ดเล็กๆ หลังถนนบางแห่งเป็นหลุมบ่อ เวลาฝนตกน้ำขังเฉอะแฉะ ตามตรอกซอยเป็นโคลน สองข้างถนนมีท้องร่อง น้ำฝนขังเน่า กลายเป็นแหล่งเพาะยุงอย่างดี ถ้าตรงไหนเป็นท้องแถวก็ตีหน้อย เจ้าของท้องถนนจินตเติมท้องร่อง ท้องแถวและตลาดขายของมีไม่มากนัก และมีก้อยู่ห่างๆ กัน ถ้าเดินกลางคืนตรงถนนที่ขาตระยะบ้านทำให้รู้สึกเปลี่ยวมากทีเดียว และสมัยนั้นยังไม่ติดไฟฟ้า มีโคมรั้ว

แขวนไว้เหนือถนนห่างกันเป็นระยะ แสงของมันริบหรี่ๆ พอล้อใจตัวแมลงให้เข้าไปบินเล่น ถึงแม้มีตึกและเปลี่ยวกี่ไม่เคยมีการจกชิงวิ่งราวบนท้องถนน หรือจะเป็นด้วยบ้านเมืองยังไม่เจริญก็ไม่ทราบได้”

“ร้านจำหน่ายเครื่องอุปโภคบริโภค ประมาณไม่ถึง ๒๐ แห่ง มีร้านขายกาแฟอยู่ร้านเดียว อยู่ถัดสถานีตำรวจภูธรทางใต้ ข้าราชการและชาวบ้านยังไม่นิยมดื่มกาแฟ เห็นมีแต่คนจีนและแขกยามที่เข้าไปนั่งดื่ม ร้านอาหารสำเร็จรูปมีอยู่สามแห่ง เรียกว่าโรงข้าวแกงอยู่ที่ตลาดสดแห่งหนึ่ง หน้าโรงฝิ่นแห่งหนึ่งมีตลาดเหนือใกล้ๆ โรงเรียนแม่ครูสีแห่งหนึ่ง มีโรงพยาบาลนทร์โรงหนึ่ง อยู่ข้างโรงฝิ่น ไม่ทรูหราน่าพิสมัยอะไรนัก รูปร่างของมันคล้ายฉางข้าว ร้านก๋วยเตี่ยวะหมี่มีอยู่ตลาดสดแห่งเดียว มีร้านตัดผมแห่งหนึ่งตั้งอยู่หลังสถานีตำรวจภูธรเจ้าของเป็นคนไทยตัดในราคาห้าสตางค์สิบสตางค์ ร้านเสริมสวยตัดผมเรื่องกระจุกกระจิกของสตรียังไม่มี . . . รถสามล้อไม่มี จักรยานทรงโบราณก็น้อยเต็มที . . .”

จะเห็นได้ว่าสภาพของเมืองพิจิตรใหม่ เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๗๗ ยังไม่เจริญเลย ผิดกับสภาพปัจจุบันอย่างมากทีเดียว

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๗๙ (วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน) ได้มีการตั้งเทศบาลเมืองพิจิตรขึ้นเป็นครั้งแรก โดยมีอาณาเขตของเทศบาลเมืองพิจิตรเพียง ๑.๘๘ ตารางกิโลเมตรเท่านั้น นายกเทศมนตรีคนแรกคือหลวงประเทืองคดี (ปัจจุบันอาณาเขตของเทศบาลเมืองพิจิตรมีถึง ๑๒.๑๗ ตารางกิโลเมตร)

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ ได้เปลี่ยนชื่ออำเภอท่าหลวง เป็นอำเภอเมืองพิจิตร ส่วนอำเภออื่นๆ ที่เปลี่ยนชื่อก่อนอำเภอเมืองพิจิตร คืออำเภอบางคลานได้ย้ายที่ว่าการอำเภอจากตำบลบางคลานไปตั้งใหม่ที่บ้านโพทะเล และเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอโพทะเลในปี พ.ศ. ๒๔๘๐

นอกจากนี้ยังมีการตั้งกิ่งอำเภอตะพานหิน ในปี พ.ศ. ๒๔๗๙ (ต่อมายกฐานะขึ้นเป็นอำเภอตะพานหิน ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔) ตั้งอำเภอสามง่าม ในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ และตั้งกิ่งอำเภอโพธิ์ประทับช้าง ในปี พ.ศ. ๒๕๑๐ (ยกฐานะเป็นอำเภอโพธิ์ประทับช้าง ในปี พ.ศ. ๒๕๑๖) กิ่งอำเภอใหม่สุดคือกิ่งอำเภอวังทรายพูน ซึ่งเพิ่งตั้งใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๘